

Қ.ЖҰБАНОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ОРФОГРАФИЯСЫНЫҢ ПРИНЦИПТЕРІ

Қазақ совет тіл білімінің негізін салушылардың бірі, қазақ филологиясындағы тұңғыш профессор (1932ж.), қазақ совет мектептеріне арналған алғашқы қазақ тілі программасының (Алматы, 1936 ж.) және тұңғыш оқулығының (Алматы, 1936 ж.) авторы, ғалым-ұстаз – Құдайберген Қуанұлы Жұбановтың туғанына (1899-1938 жж.) үстіміздегі жылдың желтоқсанында 90 жыл толады.

1937 жылғы зұлматтың құрбаны болған Құдайберген Жұбанов небәрі 39 жыл өмір сүріпті. Аз ғана ғұмыр кешкен ғалым-ұстаз көптеген құнды еңбек қалдырды. Солардың ішінде, жарты ғасыр өтсе де, күні бүгінге дейін өз құнын жоймаған, әлі де терең талданып, жете игерілмей жатқан зерттеулері мен ғылыми-теориялық топшылаулары бар. Осыған байланысты Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл білімі институтының қызметкерлері Н.Уәлиев, Ә.Жүнісбеков өздерінің журнал редакциясына жолдаған мақалаларында профессор Қ.Жұбановтың орфография, фонетика саласындағы зерттеулерін талдай отырып, ғалым мұрасын қазақ тіл білімінің әлі де тиянақты шешімін таппай келе жатқан мәселелерімен байланыстыра сөз етеді.

Профессор Құдайберген Жұбанов – қазақ жазуы мен орфографиясы бойынша аса ірі фонетист ғалым ретінде де, халық ағарту саласындағы қайраткер ретінде де іргелі зерттеулер жазып, практикалық маңызды жұмыстар атқарған ғалым.

Ғалымның ғылыми мұрасын өткен күндердің мирасы ретінде қарастыру бар да, оның теориялық тұжырымдарына қайта үніліп, бүгінгі ізденіс зерттеулерге арқау етіп алу бар.

Ғалым мұраларының бір саласы кезінде күн тәртібінде тұрған тіл құрылысы проблемаларын шешіп беріп, зерттеу нәтижелері, ұсыныс пікірлері тіл практикасында бірте-бірте орныға түскен еңбектер болса, екінші бір саласы – өз кезеңінен озық тұрған теориялық ізденістері мен зерттеулері.

Қазақ тілінің программалары, емле жобалары, алфавит мәселелері т.б. жөнінде зерттеу еңбектерінің қолданбалы мәні зор болды. Бір ғана мысал, **ый**, **(ій)** дыбыстарын **и** және **ұу**, **(үу)** дыбыстарын **у** арқылы бір ғана таңбамен белгілеу жөніндегі Қ.Жұбановтың жазу теориясына негізделген жобасы қазақ орфографиясында бірте-бірте орнығып, 1957 жылғы Ережеде біржола заңдастырылды. Ал ғалымның біріккен сөздер, буын жігі, тарихи фонетика және этимология, орфография мәселелері т.б. сала-сала зерттеулері қазақ тіл білімінің хрестоматиялық беттері деуге болады. Мәселен, жазу нормаларын сөз етсе де, қазақ орфографиясының ғылыми негіздеріне қатысты мәселелерді қарастырса да, ғалымның бұл аталған саладағы еңбектеріне зерттеуші тоқталмай өте алмайды. Ғалымның жазу, орфография жөніндегі теориялық зерттеулерін бағдарға ала отырып, әлі де басы ашылмаған мәселелерді сөз етуге болады. Солардың бірі – қазақ орфографиясының принципі. Бұл жөнінде

де Қ.Жұбановтың зерттеулері, айтқан ойлары, сөйлеген сөздері мен ұсыныс пікірлері қазіргі жазу нормаларының жай күйін бағдарлауға, емле принциптерінің кейбір мотивтерін қайта қарауға ойтүрткі болады. Кезінде проф. Қ.Жұбанов «емле негізіне қожа сол тілдің жаратылыс заңы болуға керек. Тіліміздің жаратылысына қарасақ, емле дыбыс негізді (фонетикалық принцип негізді – Н. У.) болуға керек (Қазақ жаңа әліп кіндік комитеті 1929 жылдың 2 – 4 июнь күндері өткізген күллі түркі тілдері орфографиялық конференцияда сөйлеген сөзі. Стенографиялық есеп. Қызылорда. 1930, 81-90б.) деген болатын. Ал соңғы онжылдықтардағы оқулықтар мен зерттеулерге назар аударсақ, қазіргі кездің өзінде қазақ орфографиясындағы жетекші принцип жөнді айқындалмаған деуге болады. Мысалы, кей оқулықтарда: «Қазақ орфографиясының негізгі принципі – морфологиялық принцип. Морфологиялық принцип күллі түркі елдері үшін қолайлы принцип болып саналады. Бұлай дейтініміз түркі тілдерінің табиғаты, атап айтқанда, ондағы сөздердің морфологиялық құрылысы және олардың түбір тұлғасының сақталу ерекшелігі – осылардың бәрі жазуда морфологиялық принципті басты принцип етіп алуды қалайды. Түркі тілдері, соның ішінде қазақ тілі үшін морфологиялық принцип ең жанасымды, ең қолайлы деуіміз де осыдан» (Аханов Қ. Тіл білімінің негіздері. Алматы, 1937, 542-б.) десе, кейбір зерттеулерде қазақ орфографиясыфонетика-морфологиялық принципке негізделген деп тұжырымдайды (С. К. Кенесбаев, Г. Г. Мұсабаев, Х. Неталиева. Орфография казахского языка. Кітапта: Орфография тюрских литературных языков СССР. М. «Наука», 1973, 103-б).

Міне, осы аталған үш бағытты қазіргі жазу нормасы тұрғысынан қысқаша салыстыра қарауға тура келеді. Алдымен морфологиялық принцип жайында. «...Сөздерге сөз тудырушы афикстер мен сөз түрлендіруші аффикстер жалғанғанда, екі сөз бірігіп немесе өзара тіркесіп айтылғанда, сөздер мен сөз тіркестерінің айтылуы өзгеріп, әртүрлі дыбыстық өзгерістерге ұшырайды. Морфологиялық принцип дыбысталудағы бұл ерекшеліктерді ескермей, сөз құрамындағы сыңарлардың жеке тұрғандағы қалпын сақтап жазуды басшылыққа алады. Мысалы: *басшы* (*башишы* емес), *ұшсын* (*ұшишын* емес), *сәнқой* (*сәңқой* емес), *көрінбеді* (*көрімбеді* емес), *қазанқап* (*қазанқап* емес), *әркім* (*әргім* емес), *көзқарас* (*көзгарас* емес), *Сарыарқа* (*Сарарқа* емес).

Осында айтылғандай, морфологиялық принцип бойынша сөздің морфемалық құрылымы сақталып жазылуы тиіс. Бірақ қазіргі жазу тәжірибеміздің орныққан нормалары осы талапқа толық жауап бере ала ма? Алдымен мынадай топтағы сөздердің жазылуына назар аударсақ, бұлардың морфемалық құрамы өзгеріссіз жазылған деуге болмайды. Мысалы, *ақ* – *ағар*(*ақар* емес), *орын* – *орна* (*орына* емес), *сарын* – *сарна* (*сарына* емес): - *жағын* (*жақын* емес), *тақ* – *тағын* (*тақын* емес), *бақ* – *бағыл* (*бақыл* емес), *ойын* – *ойна* (*ойына* емес), *сары* – *сарғай* (*сарығай* емес); *халық* – *халқы* (*халығы* емес), *мүлік* – *мүлкі* (*мүлігі* емес), *әріп* – *әрпі* (*әрібі* емес), *қап* – *қабы* (*қабы* емес), *сап-сабы* (*сапы* емес), *көп* – *көбі* (*көпі* емес). Сонда-ақ морфологиялық принцип бойынша қосымшалардың бір ғана варианты,

мысалы – *лар* алынуы керек те, қалғандары (*-дар,-дер,-тар,-тер*) оның жай ғана дыбыстық өзгерістері ретінде жазуда еленбеуі тиіс.

Міне, бұл тәрізді сөздердің жазылуын морфологиялық принцип бойынша түсіндіруге болмайды және қазақ орфографиясындағы жетекші принцип морфологиялық деген тұжырымға шүбәмен қарауға тура келеді. Морфемалық құрамы дыбыстық өзгеріске түскен күйде, яғни фонетикалық принциппен жазылатын сөздердің саны «түбірі» сақталып жазылатын сөздерден аз емес. Осындай себепке байланысты болу керек, соңғы кездегі зерттеулерде қазақ орфографиясы фонетика-морфологиялық принципке негізделген деген пікір орын ала бастады.

Проф. Қ. Жұбанов қазақ жазуы фонетикалық принципті ұстануы керек деген үзілді-кесілді пікірде болды. Ғалымның сондағы сүйенген негізі мен ғылыми дәлелдері қандай? Ғалым мұрасын оқи отырып, осы сұрауға жауап іздесек, экстралингвистикалық және таза лингвистикалық екі түрлі жайтты аңғарамыз. Біріншісі – Қ.Жұбанов тіл практикасында демократияшыл көзқарасты дәйекті ұстанушы әрі орнықтырушы ғалым. Ғалымның бұқарашыл платформасы жазу, терминология, емле, орфографиялық принциптер туралы ойлары мен зерттеулерінен айқын танылады.

Тілдің әліппесінен бастап, жоғарғы сатысына жеткенше төңкеріс (революция – Н. У) практикасының, ілім техниканың не бір игілігін сөзбен айтып, ашып бере аларлық дәрежеге жеткізудің өзі де – емле мен терминологиядан аулақ болмақ емес. Мәдениетті таңдап, жасап шығарушы тап та, оны керек қылушы тап та – еңбекші тап болған соң, емле мен терминологиялық қызметі – сол қалың еңбекшінің қолын мәдениетке жеткізу болады да, ондай кезде емле мен терминология мәні әсіресе зор болады. Сонымен, емлені қайта тексергенде, ең алдымен, оны қалың елге, еңбекші бұқараға түсінікті, жеңіл қылып шығару жағын ескеру керек дей келіп, «Қазір біз туыс жүйелі (морфологиялық) емлені қабылдасақ, бізде де ағылшындардікі және басқа елдердікі сияқты дәстүрлі жазу болады» (Жұбанов Қ. ... Стенографиялық есеп, 81-90 б.) дейді. Шындығында, морфологиялық принцип бойынша көп вариантты қосымшалардың бір ғана нұсқасы таңбалануы керек те, қалғандары еленбеуі тиіс. Бұл бағыт, әрине, жазба тілдегі шарттылықты көбейтеді. «Көптік жалғауының қазақша төрт түрі бар. Біз оның бәрін тастап, жалғыз «лар» - ды ұстап қала алмаймыз. Мұнан оқыту жұмысы ауырлайды, сауаттану жұмысы қиындайды. Сауаттану жұмысы тезірек жүру үшін жазуда сөз естілуіне жақын болуы керек». (Сонда). Оппоненттерімен пікір таласында ғалымның мұндай қарапайым мысалға жүгінуінің себебі жоқ емес. Морфологиялық принцип бойынша қосымшалардың қалыптасқан варианттарын бөле-жарып, бірер нұсқасына артықшылық беру тілдің ғасырлар бойына қалыптасқан шын қалпына қол үзу болар еді.

Емле ережелері мен принциптерін белгілеуде ғалым мен экстраллингвистикалық, әлеуметтік факторларға сүйеніп қоймай, таза лингвистикалық дәлелдерге иек артып отырды. «Жалғауды туыс жүйесімен жазу үшін оның тарихын, бұрын қалай жазылып жүргенін,қысқасы, алғашқы нұсқасын білу керек. Жалғаудың қай түрі тұңғыш, қай түрі кенже екенін бұл

күнгі тіл білімі танып біле алмайды. Мәселен, **дар** көнерек пе, я **лар** ескірек пе, болмаса **тар** кәрі ме, - оны дәлелдеу мүмкін емес». (Сонда). Тіпті реконструкциялау әдісімен бұл формалардың негізін тапқанның өзінде, қазіргі жазу практикасында оның соншалықты үлкен мәнге ие бола қоюы неғайбыл.

Сонымен, Қ.Жұбановтың айтуынша, қазақ тілінің дыбыс жүйесіне сай келетін бірден-бір принцип – фонетикалық принцип. Ал олай болса, фонетикалық принципке қарама-қарсы қойылып, яғни «морфологиялық принцип» деген айдармен таңбаланып жүрген *басшы* – (*баишы*), *түнгі* – (*түңгі*), *көзсіз* – (*көзсүз*) т.б. сөздердің жазылу нормасын қалай түсінеміз? Мұндай топтағы сөздердің саны едәуір және өз жүйесі бар. Сондықтан оларды «Ереже ескертусіз болмайды» деген рубрикаға жатқызу тіл шындығына келмейді. Тегінде, бұл топтағы сөздердің жалылуын фонетикалық принципке қарамасөздердің жазылу нормасын қалай түсінеміз? тикалық принципті» қалай естілсе, солай жазылады» деп түсінсек, онда *басшы*, *түнгі*, *бізсіз* т.б. сөздер морфологиялық принципке негізделген деп, фонетикалық принципке қарама-қарсы қоюға болар еді. Бұл жерде фонетикалық принциптің өзін анықтап алу қажет тәрізді. Қ.Жұбанов «жазуда сөз естілуіне жақын болу керек» дейді, яғни бұл ұғым «қалай естілсе, солай жазылады» деген формуламен бірдей емес. «Фонетикалық принцип, дәлірек айтқанда, фонетикалық принцип, әрине «қалай естілсе, солай жаз» дегенді білдірмейді». (Зиндер Л.Р. Очерк общей теории письма. Ленинград. 1987, 91-б). Шындығында, фонетикалық принципті «қалай естілсе солай жазылады» деп білу бұл принцип туралы түсінігімізді шатастырып, жазу тәжірибесінде оны дұрыс қолдануға кедергі болады. Егер «сөз қалай естілсе, солай жазылады деген қағидаға сүйенсек, *түн* деген сөзді (*түнь*), *тын* деген сөзді (*тынь*) түрінде жазып, (н) дыбысының жуан-жіңішкелік қасиетін жеке-жеке таңбалар едік. Немес *сауда* сөзін (*сауда*), ал *саудагер* сөзін (*саудәгер*) түрінде жазылар еді. Бірақ бұлай жазу фонетикалық принциптің емес, фонетикалық транскрипцияның міндеті. Қазақ жазуында (н), (т) тәрізді дауыссыздардың жуан-жіңішкелігінің арнайы таңбаланбауы сондықтан. Әрине, жазу мен транскрипция – әуелден екі басқа нәрсе. Дыбыс жазуы дыбысталған сөздің айны-қатесіз көшірмесі емес. Оның қызметі – алдымен, ой мен сезімді жеткізу. Сондықтан дыбыс жазуында фонологиялық жүктемесі жоқ, фонетикалық қоршауға тәуелді небір дыбыс құбылыстары ескерілмейді. Жазу теориясының аса терең білгірі Л. В. Щербаның ертеректе айтқан мынадай пікірі бар: «Многим казалось и кажется, что наше практическое письмо, не обозначая более тонких звуковых нюансов языка, должно считаться неточным. Это настолько не отвечает действительному положению вещей, что скорее можно было бы поддерживать обратное, т.е. что оно было бы неточным, если бы стремилось обозначать все эти нюансы». (Щерба Л. В. Теория русского письма. Ленинград. 1983, 19-б.)

Жазу теориясына қатысты бұл мәселеге Қ.Жұбанов дер кезінде назар аударған болатын. Дыбыстық қоршауға тәуелді кез келген дыбыстық құбылысты жазуда таңбалай беру, Қ.Жұбанов айтқандай, ультрафонетик (Жұбанов Қ. «Қазақ тілінің емлесін өзгерту жайлы») бағытқа бой ұру болар еді.

Бірақ мәселенің қиындығы мынада: фонологиялық жүктемесі жоқ немесе ультрафонетик (Қ.Жұбановтың терминологиясы) құбылыстарды фонологиялық мәні бар дыбыс құбылыстарынан қалай ажыратамыз? Фонема теориясы бойынша бір фонеманың бірнеше реңкі болуы ықтимал, яғни фонетикалық қоршау болса, фонеманың реңкі де сонша болады. Бірақ солардың ішінде фонетикалық қоршауға неғұрлым тәуелсізі – негізгі реңк, ал фонетикалық ортаға барынша тәуелділері – қосымша реңк. Фонологиялық жазудың ерекшелігі бойынша фонемалардың негізі реңкі таңбаланады да, фонетикалық қоршауға тәуелді реңктер ескерілмейді. Мысалы, *жұмұсшұ* деп жазбай, *жұмысшы* деп жазу себебімізді осы тұрғыдан түсіндіруге болады. **с/ш** алмасуы фонетикалық ортаға тәуелді, яғни с мен ш іргелес келген барлық жағдайда с фонемасы (ш) реңкіне көшеді. Бұл іргелестікте (с)-ның басқа альтернативасы болмайды. Осы типтес өзгерістерді шартты түрде жалпы фонетикалық алмасу деп атауға болады. Бұл топтағы дыбыс алмасулардың өздеріне тән белгілері бар.

Жалпы фонетикалық алмасулардың морфемаларға қатысы жоқ. Мейлі, ол үстеу жасайтын қосымша мен қалау рай тұлғасы болсын немесе шартты райдың жұрнағы болсын, сондай-ақ «жоқтықты» білдіретін аффикс болсын, бәрібір талғампаздық болмайды. Фонема реңктері талғаусыз өзгере береді: *құсша* – (*құшша*), *ысшы* – (*ышшы*), *безсе* – (*бессе*), *бізсіз* – (*біссіз*). Ал *қ-ғ*, *к-г*, *п-б* өзгерістері белгілі бір морфемалардың аясында болады: *тұрақ* – *тұрағы*, *бұлақ* – *бұлағы*, *қазақ* – *қазағы*, бірақ *қазақы* (сын есім), *қырық* – *қырығы* (сан есім), бірақ *қырқы* зат есім (этнографизм), *дарақ* – *дарағы*, бірақ *дарақы* (сын есім), *тақ* – *тағыл*, бірақ *тақыл* (зат есім), *бақ* – *бағыл*, бірақ *бақыл* (зат есім), *қап* – *қабы* бірақ *қапы қалу*, *сап* – *сабы*, бірақ *еңбек сапында* т.б. Белгілі бір морфемалардың аясында болатын мұндай өзгерістерді алдыңғы типтегі алмасулардан бөлектеп, морфонологиялық алмасулар деп атауға болады. Әрине, морфонологиялық алмасулар да фонетикалық алмасу, бірақ бұл алмасулар белгілі бір морфемалардың жүйесінде ғана көрінеді. Мысалы, көптік жалғауының дауыстылар мен у,й сонарларынан соң (-лар, -лер) вариант түрінде болуы осы морфемаға қатысты: *қала-лар*, *тау-лар*, *тай-лар*.

Тап осы жүйе –лық, -лік аффикстерінде де қайтланады: *қала-лық*, *тау-лық*, *тай-лық*. Бірақ өзге морфемада, мысалы септік жалғауында, бұл жүйе басқаша сипат алады: *қа-ла-да*, *тау-да*, *тай-да*.

Жалпы фонетикалық алмасудың морфологиялық алмасудан тағы бір айырмашылығы бар. Егер орфоэпикалық нормадан әдейі ауытқи отырып, артикуляциялық жақтан әнтек нық айтуға тырыссақ, қосымша реңктегі фонема өзінің негізгі реңкіне көшуге мүмкіндік алады: (*баишы*) – (*басшы*), (*кешегелді*) – (*кеше келді*) т.б. Мектеп мұғалімдері оқыту процесінде, дикторлар радиодан ән тексін үйреткенде, мұндай мүмкіндікті нормадан әдейі ауытқи отырып, ара-тұра пайдаланып отырады. Тіпті сөз мағынасын айқынырақ ажырату үшін кей контексте (к-ні әнтек нық айтып, фонеманың негізгі реңкімен дыбыстауға тырысамыз (*сексеуілдің күлу*) – *сексеуілдің күлі*, салыстырыңыз (*сексеуілдің гүлу*) – *сексеуілдің гүлі*).

Ал морфонологиялық алмасулар орфоэпиялық нормадан бұлайша әдейі ауытқуға ырық бермейді. Мысалы: *ақ* – *ағар*, сөзін «ақар» түрінде дыбыстаудың мәні жоқ.

Дыбыстардың жалпы фонетикалық алмасуы мен морфонологиялық алмасуы бір сөздің шенінде де кездесе береді. Мысалы, (қ) фонемасының сөз қолданыста бірнеше реңкі болуы ықтимал: 1) (қырық) дегендегі (қ) - негізгі реңк, 2) (қырығы) дегендегі (ғ) – фонетикалық қоршауға біршама тәуелсіз реңк, морфонологиялық алмасу, 3) (отызғырық) – отыз-қырық дегендегі (ғ) – фонетикалық қоршауға тәуелді реңк, жалпы фонетикалық алмасу, 4) қырқы (этнографизм), *қырық-қырығы*, *қырқы* – тарихи алмасу.

Осы салыстырудан байқайтынымыз – қазіргі жазу нормасында жалпы фонетикалық алмасуларға қатысты дыбыстық өзгерістер жазуда арнайы таңбаланбайды да, бұған керісінше, морфонологиялық алмасулар жазуда жүйелі түрде бейнеленіп отырады. Осы тұрғыдан қарағанда профессор Қ. Жұбановтың «қазақ емлесі дыбыс негізі болуы керек» дейтін тезисін жалпы фонетикалық алмасудың жазу-сызуда еленбеу ерекшелігімен, сондай-ақ морфонологиялық алмасулардың арнайы таңбаланатын сипатымен ұштастыра қарауға болады.